

SHAHNOZA XUDAYBERDIYEVA,

ToshDO‘TAU tadqiqotchisi¹

DIALOG – HIKOYATNING ASOSIY BAYON USULI

(Saddi Iskandariy hikoyatlari misolida)

Annotatsiya. “Saddi Iskandariy” dostonida keltirilgan dialoglar badiiy matnning faqat kompozitsion elementi sifatida emas, balki asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochib beruvchi muhim estetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Dialoglar orqali muallif qahramonlarning ichki dunyosi, axloqiy qarashlari va falsafiy mushohadalarini jonli nutq shaklida ifodalaydi. Shu jihatdan dialoglar asarda epik bayon bilan dramatik ifodaning uyg‘unlashuvini ta‘minlaydi va o‘quvchiga voqealarni bevosita his qilish imkonini yaratgan. Asardagi dialoglarning asosiy vazifalaridan biri – obrazlarni individuallashtirish va ularning holatdagi portretini ochib berish, qahramonlar o‘rtasidagi savol-javoblar orqali ularning bilim darajasi, dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi va ichki ziddiyatlari yaqqol namoyon bo‘lishi kabi qarashlar ilmiy asoslangan. Umuman olganda, “Saddi Iskandariy” dostonidagi dialoglar badiiy tizimning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali asarning g‘oyaviy mazmuni chuqurlashadi, obrazlar tizimi boyiydi va voqelik jonli tasvirlanadi. Dialoglarning funksional ko‘pligi asarni faqat hikoya emas, balki falsafiy-badiiy mushohada darajasiga ko‘taradi. Shu bois, dialoglar doston poetikasining markaziy unsurlaridan biri sifatida baholnagani haqida fikr mulohazalar bayoni berilgan.

Kalit so‘zlar: Dialog, badiiy asar, hikoyat, muallif, jonli dialoglar, xayoliy dialoglar, ichki dialog.

Abstract: In the epic “Saddi Iskandariy”, the dialogues presented in the text function not merely as a compositional element of the literary work, but as an important aesthetic device that reveals its ideological and artistic content. Through dialogues, the author vividly expresses the inner world of the characters, their moral views, and philosophical reflections in the form of living speech. In this respect, the dialogues ensure the integration of epic narration with dramatic expression, allowing the reader to directly experience the events. One of the main functions of the dialogues in the work is to individualize the characters and reveal their situational portraits. Through question-and-answer exchanges between the characters, their level of knowledge, worldview, moral position, and internal conflicts become clearly evident, which is supported by scholarly interpretations. Overall, the dialogues in “Saddi Iskandariy” constitute an integral part of the artistic system; through them, the ideological content of the work deepens, the system of characters is enriched, and reality is depicted in a vivid manner. The multifunctionality of the dialogues elevates the work not only to the level of a narrative but also to a philosophical-artistic reflection. Therefore, dialogues are regarded as one of the central elements of the poem’s poetics.

Keywords: Dialogue, literary work, hikayat, author, live dialogues, imaginary dialogues, internal dialogue.

Kirish. Hikoyalar hajman kichik bo‘lgani uchun unda kechadigan voqealar roviy (muallif) tilidan yoki personajlarning ishtirokiga ko‘ra dialog shaklida bayon etiladi. “Dialog nima, – degan savolga javob berish uchun bugungi kungacha insoniyat

¹ Email: xudayberdiyevashaxnoza5@gmail.com

tomonidan to'plangan falsafiy bilimlar va hozirgi davrdagi ilmiy fikrlarga ham murojaat etish lozim. Zero, dialog asrlar davomida shaxslararo munosabatlarni tashkil etishning asosiy vositasi sifatida amal qilinganligi bois uning ahamiyatiga oid turli fikr-mulohazalar shakllangan, hatto, uning vazifasiga doir ba'zi tanqidiy qarashlar ham ilgari surilgan" [Махкамов, 2019:14].

Dialog badiiy asarda muloqotni ta'minlash, voqealar harakati va lavhalar almashinuvini yuzaga chiqaruvchi nutqiy element sifatida muhim vazifa bajaradi. "Dialog (yun. dialogos – gaplashish, suhbat) – 1) ikki yoki undan ortiq kishining nutqiy muloqoti, suhbat; 2) adabiy-badiiy matn komponenti, asardagi personajlarning nutqiy muloqoti berilgan o'rinlar" [Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М., 2010:90]. Ushbu ta'rifning ikkinchisi dialogning biz nazarda tutayotgan istilohiy ma'nosini ifodalaydi.

Ma'lumki, badiiy asarda bayon usullari – badiiy nutq shakllari farqlanadi va odatda ular muallif nutqi, personaj nutqi, monologik nutq, dialogik nutq kabi turlarga ajratiladi: "Hikoya voqealarini bayon qilish uslubiga ko'ra muallif nutqi, qahramon nutqi, personajlar nutqi, dialogik nutq shakllari badiiy matn strukturasida o'ziga xos poetik vazifa bajaradi. Hikoyada personajlarni joylashtirish tartibiga ko'ra voqea markazida yagona qahramon psixologik tasvirini berish, ikki personajning o'zaro munosabatda tasvirlash, bir nechta personaj orqali qahramon obrazini keng yoritish, muhabbat hikoyalarida "oshiq-ma'shuqa-raqib" uchligining tizimli vazifadoshligi kompozitsiya poetikasining muhim jihatlari hisoblanadi" [Хампоев, 2018:46]. Ushbu muloqot shakllarini "nutq" degan tushuncha birlashtirib turadi, lekin tahlilda ular turlicha vazifalarga ixtisoslashganini yodda tutish lozim. Aytaylik, muallif nutqi muallif obrazini, uning pozitsiyasini ochiq ifodalashga xizmat qilsa, dialoglar muallif obrazini yashirin, pardali ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoyatda dialog nafaqat voqealar zanjirini shakllantirish, balki asar qahramonlari xarakterini ochish vazifasini ham bajaradi, bu esa dialog poetik yaxlitlikni ta'minlashda jiddiy vazifa bajarishini bildiradi. Bu borada qadimdan ko'plab qarashlar mavjud bo'lgan, jumladan, Husayn Voiz Koshifiy dialog olib borish jarayonida ishtirokchilar tushunish va tushuntirish jarayonida amal qilish lozim bo'lgan qoidalarini quyidagicha ko'rsatib o'tadi: "Bilgilki, odamzodning sharifi nutqi bilan va nutq odobiga rioya qilmagan odam bu sharaftan bebahradir. So'z hamma vaqt savob uchun ishlatilishi, to'g'ri va haqqoniy bo'lishi kerak. Agar shunday bo'lmasa, jim turgani ma'qul. Shayxlar va boshqa martabaga erishganlar uchun ham, hali martabaga erishmagan kishilar, muridlar uchun ham rioya qilinishi zarur bo'lgan bir qancha suhbat odobi mavjud. Martabaga erishganlar suhbatda qaysi qoidalarga amal qilishlari kerak? Birinchidan, har kimning ahvoliga qarab, munosib so'z aytsin; ikkinchidan, dag'allik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin; uchinchidan, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin; to'rtinchidan, ovozini baland ko'tarmasin, eshituvchilarga malol keltirmaydigan qilib gapirsin; beshinchidan, odamlarga nafi tegadigan ma'noli gaplarni gapirsin, chunki ulug'larning so'zi bamisoli urug'dir, agar urug' puch yoki chirigan bo'lsa, uni qayerga ekmang unib chiqmaydi" [Кошифий Хусайн Воиз, 2011:71]. Koshifining ushbu eslatmalari ko'proq real dialog nazarda tutib aytilgan bo'lsa-da, unda adabiy asarlardagi dialoglarga ham tegishli eng muhim jihatlar – nutqning so'zlovchiga munosib bo'lishi, ikkinchi tarafga malol kelmasligi, maqsadli va zalvorli bo'lishi kerakligi qayd etilgan.

Yozuvchi bu borada hayotiy dialogga nisbatan ikki karra zahmat chekadi. Chunki, birinchidan, yaratayotgan asaridagi so'zlovchini darajasini belgilamog'i kerak, ikkinchidan, uning darajasidagi so'zlarni topib ishlatmog'i shart. Agar bu qoidalarga amal qilmasa, so'zlagan so'zi puch urug'dek unib chiqmaydi. Shu ma'noda asar tarkibida dialog tiplarini yaratish roviy tildan hikoya qilishdan ko'ra mas'uliyatliroqdir. Roviylar bayon qilayotgan hikoyasi tasvirida umumiy so'zlarda foydalanishi mumkin. Dialogdagi nutqda esa so'zlovchining tabiati, tasviri yoki ma'naviy qiyofasi, ruhiyati va kayfiyati aks etishi, shunga mos so'lar va ifodalar tanlanishi kerak bo'ladi. Ba'zan qahramon

kasbi yoki hayot tarziga xos soʻzlardan foydalanish taqozo etiladi. Bularning barchasi, albatta, muallifdan katta mehnat va iqtidor talab qiladi.

Janr ham koʻpincha nutq shakllari tanlanishiga taʼsir koʻrsatadi. Masalan, hikoyat janri ixcham tabiati tufayli, asosan, badiiy nutqning ikki shakli – dialog va muallif nutqiga xoslangan. Dialogik nutq shakli hikoyatlarda eng faol qoʻllanadi va hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻladi. Bu nutq shaklining hikoyat badiiy strukturasida muhim oʻrin tutishi mutaxassislar tomonidan eʼtirof etilgan va dialogning tiplari, vazifalari tasnif etilgan: “Hikoya voqeasi ikki personajning suhbatini oʻlaroq bayon qilinsa, dialogik nutq hosil boʻladi. Bu tipdagi hikoya kompozitsiyasi sahnaviylik, munozara-bahs singari xususiyatlar tasvirida tashkil qilinadi. “...dialog tiplarining faol tarmoqlari sifatida quyidagi uch turni ajratib koʻrsatish mumkin: 1. Jonli (real) dialoglar; 2. Xayoliy (tasavvurdagi) dialoglar; 3. Ichki dialoglar” [Solijonov, 2002:69]. Aytish mumkinki, badiiy asarda barcha tashabbus ijodkor qoʻlida, u xohlasa oʻzi bayon qiladi, xohlasa bayonga sherik qoʻshadi, bu yerdagi farq ifoda yoʻsini yoxud adresatida, xolos.

“Dialogning tuzilishi koʻp jihatdan avtor bayonning kompozitsion-uslubiy qurilishini belgilab beradi. Yoki aksincha, avtor bayoni personajlarning oʻzaro suhbatini shunday tashkil etadiki, u asarning kompozitsiyon-sujeti tizimning ajralmas boʻlagiga aylanib ketadi. Demak, asarning butun bir struktural-tipologik yaxlitligi va uslubiy vazifalari dialogning asarda tutgan oʻrni va roʻli bilan chanbarchas bogʻliq boʻladi” [Solijonov, 2002:64]. Adib oʻz mahoratidan kelib chiqib yaratayotgan asariga eng maʼqul yoʻlni tanlaydi va shu yoʻlni istasa oʻzi, istasa hamrohlari (obrazlar) bilan birgalikda bosib oʻtadi. Muhimi yoʻl koʻzlangan manzilga olib borsa boʻldi.

Usullar. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, statistik va adabiy tahlil usullardan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. “Saddi Iskandariy” dostonidagi hikoyatlarda turli bayon usullarida foydalanilgan. Muallif baʼzi hikoyatlarda barcha tashabbusni oʻz qoʻliga olib, roviy sifatida oʻzi hikoya qilsa, baʼzi hikoyatlarning voqealarini obrazlar ixtiyoriga topshirib dialog koʻrinishida yaratadi: “Darhaqiqat, har qanday sohaning sanʼat darajasida namoyon boʻlishi bevosita uning ishtirokchilarining mahoratiga qarab belgilanadi” [Maxkamov, 2019:17] Bayon tarzi dialogga tayangan hikoyatlarda, asar mazmuni obrazlar nutqi orqali jonli ochib berilgan.

Doston hikoyatlarini bayon usuliga koʻra quyidagicha tartiblash mumkin.

1-jadval

Roiy tilidan aytilgan hikoyatlar	Dialog tasvirlangan hikoyatlar
<i>Sulton Abu Said mirzo</i>	<i>Iskandar va gado</i>
<i>Ikki doʻst</i>	<i>Mahmud va Masʼud</i>
<i>Majnun</i>	<i>Chingizxon va Xorazmshoh</i>
<i>Bahromgoʻr</i>	<i>Gʻofil yigit</i>
<i>Baliqlar</i>	<i>Ul tojir</i>
<i>Majnun</i>	<i>Luqmon</i>
<i>Ul kabutar</i>	<i>Bulbul</i>
<i>Ardasher</i>	<i>Qoʻli kesilgan odam</i>
<i>Mashriqda ganj topgan kishi</i>	<i>Shohga dagʻal soʻz aytgan odam</i>

Ushbu hikoyatlarda asosan dialogning quyidagi ikki turi uchraydi. 1. “Jonli dialog(real) turi asar qahramonlari bir-birlari bilan yuzma-yuz turib muloqot olib borish jarayonidir. Bunda dialog ikki yoki undan ortiq personaj bevosita ishtirok etadi va ularning jonli suhbatlari asar voqealarining rivojlantirishga, yaxlitligini taʼminlashga faol yordam beradi” [Solijonov, 2002:70]. “Saddi Iskandariy” dostonidagi ushbu “Iskandar va gado”, “Gʻofil yigit”, “Ul tojir”, “Luqmon”, “Bulbul”, “Shohga dagʻal soʻz aytgan odam” hikoyatlarida kelgan dialoglar mana shu jonli dialogga misol boʻla oladi.

*Chu butti jigar zaxmidin yorasi,
Dedi: "Holing ayt, ey jigar porasi".
Dedi: "Ul kecha bo'lg'ach andoq balo,
Men o'ldum aduv ilgida muhtalo..." [Навоий, 1993:275-276].*

2. Xayoliy (tasavvurdagi) tasvirlangan dialogni ikki qismga ajralishi shart! 1-Solijonov aytganidek: "...xayoliy dialog qahramonlar o'rtasidagi qachondir bo'lib o'tgan jonli dialogning keyinroq aynan unda qatnashganlardan yoki eshitganlardan birining tasavvurida qaytadan tiklanishi" [Solijonov, 2002:70]. 2-qahramon yoki personaj bilan sodir bo'layotgan jarayon, tush orqali tasvirlangan dialoglar kabi. Keltirilgan ikkala holat ham faqat bir kishining xayoliga taalluqli bo'lib, ikkala holat ham guvohlar mavjud emasligi bilan umumiylikka ega. "Mahmud va Mas'ud" hikoyatida Mas'ud yuqorida ta'kidlaganimiz xayoliy dialogning ikkinchisi tush motivi orqali tasvirlangan bo'lsa, otasi Mahmud esa xayoliy dialogning birinchisi ya'ni o'zi bilan qachonlardir sodir bo'lgan voqeani qayta eslash orqali tasvirlangan. Shuningdek, "Chingizxon va Xorazmshoh" hikoyatida ham tush motividagi dialog keltirilgan. Bu tushning birinchi tushdan farqi, bunda tush ko'ruvchi gapirmaydi, tushida ko'rgan insonlarining suhbatlariga holatlariga guvoh bo'ladi xalos.

Asardagi "Qo'li kesilgan odam" hikoyatida keltirilgan quyidagi tasvirni holat dialogi diyish mumkin.

*Kesuk ilgini tashlabon, chekti voy,
Alar ichra ham tushti ko'p hoy-hoy.
Quchub bir-birin mojaro qildilar –
Ki, olam fazosin qaro qildilar... [Навоий, 1993:466].*

Dialog ya'ni suhbatdan maqsad suhbatdoshga biror xabarni yetkazish yoki biror vaziyatda xabardor qilish bo'lsa, ushbu hikoyatda bajarilayotgan harakat barchasi haqida ma'lumot berib, kishilar bir-birlarini, so'zsiz faqatgina qilingan harakatdan tushunmoqdalar.

"Saddi Iskandariy" tarkibidagi aksar hikoyatlarda nutqning dialog shakli qo'llangani ushbu tasvir vositasi Navoiyga manzur bo'lganini tasdiqlaydi. Adib nafaqat o'z hikoyatlarida badiiy nutqning bu shaklidan keng foydalangan, balki salaflari ishlariga ham ayni jihatdan yangiliklar kiritib borgan. Nizomiy va Navoiy hikoyatlarini qiyosiy o'rgangan D.To'xliyevaning fikricha, "Navoiy hikoyatida monologning o'rniga dialogning paydo bo'lishi mutlaqo tasodifiy emas. Dialog taraflarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berishda nihoyatda kuchli vosita. Demak, dialog vositasida shoir, birinchidan, ko'zda tutgan asosiy g'oyaning keng qamrovli tasviriga erishsa, ikkinchidan, Nizomiyda orqa planda qolib ketgan shoh obrazining ancha batafsil tasviriga imkon topadi. Buning natijasida biz shohning oddiy odamlar bilan muloqot jarayonini, uning fuqarolar arz-u shikoyatlariga quloq tutishini va, eng muhimi, undagi adolat tuyg'usining nihoyatda baland va barqaror ekanligini tasavvur qila olamiz" [To'xliyeva, 2023:489].

Asardagi birinchi va eng asosiy hikoyat bo'lgan "Iskandar va gado"da bosh qahramonlar xarakteri aynan real dialog vositasida ochib beriladi. Hikoyatda Iskandar va gado o'rtasida ikkita dialog bo'lib o'tadi. Ularning har birini alohida-alohida tadqiq etish orqali asosiy obrazlarning xarakterini belgilash mumkin. Birinchi dialog shunday beriladi:

*Skandar anga ehtirom ayladi,
O'z ollinda oliy maqom ayladi.*

*Dedi: "Bu so'ngaklardin afsona ayt,
Ne so'rsam, javobin aning yona ayt!"*

*Dedi: "Go'rlardin qilurda guzar,
Necha bu so'ngaklarga soldim nazar.*

*Zamirimg'a lekin nihon qoldi bu
Ki, shahning qayudur, gadoning qayu?*

*Chu o'lganda birdur bu iki mato',
Tiriklikda nevcun qilurlar nizo'?" [Навоий, 1993:86].*

Bungacha har ikki qahramon haqida odatiy tasavvur ifodalanadi, aytaylik, shoh qudratli, gado ojiz tarzida. Ular haqida boshqa sifatlar, belgilar noma'lum. Lekin ushbu dialogdan keyin avvalgi tasavvur o'zgaradi. Endi shoh yuksak farosat va e'tibor egasi, bilishga chanqoq shaxs, gado esa donishmand va faqir ekani oydinlashadi. Fikrimizni ushbu dialogning davomi bo'lgan ikkinchi dialog ham tasdiqlaydi:

*Kelib bu kalomi Skandarga xush,
Dedi: "K-ey zabonovari borkash,*

*Seni toptim asru biyik nuktalik,
Agar bor esa himmating ham biyik.*

*Seni kishvaringda qilay arjumand,
Berib shohlig', poyang aylay baland".*

*Dedi: "Himmat o'lmish manga hamnishast,
Sen istardek ermas, vale asru past*

*Ki, tark aylabon faqr sarmoyasin,
Pisand etgamen shohlig' poyasin.*

*Yemas rub'i maskunga rag'bat manga,
Tilar to'rt sarmoya himmat manga:*

*Biri andin o'ldi hayoti abad
Ki, yo'qtur aning intihosig'a had.*

*Yana bir yigitlikki topmay xalal,
Qariliq bila bo'lmag'ay ul badal.*

*Yana bir g'inoyi muabbaddurur
Ki, ollinda iflosqa raddurur.*

*Yana shodlig'kim, yo'q oning g'ami,
Adam bo'lg'ay ul surning motami" [Навоий, 1993:87].*

Iskandar tomonidan gadoning “asru biyik nukhtalik” (nihoyatda donishmand) deb sifatlanishi gado haqidagi avvalgi tasavvurlarni mutlaqo yangilaydi. Iskandar ham gadoga mamlakat taxtini taklif qilish orqali ham saxiy ekanligini, ham adolatli ekanligini ko‘rsatadi. Iskandarning “himmating bo‘lsa, taxtni ol” degan da‘vati gado obrazining mutlaqo yuksak saviyasi namoyon bo‘lishiga turtki beradi. Gado himmat haqidagi taklifga binoan himmati borligi, ammo Iskandar o‘ylaganidek juda past emasligi, uning himmati abadiyatga daxldor to‘rt narsa – abadiy hayot, abadiy yigitlik, abadiy boylik va abadiy shodlik istashini aytadi. Gadoning o‘z istaklari haqidagi fikrlari ifodasidan so‘ng shoh va gadoning ma‘naviy maqomi o‘rtasidagi farq yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi dialogdan keyin obrazlar xarakteri haqidagi mavjud tasavvur yana o‘zgarishga uchraydi. Endi kitobxon tasavvurida shoh – dunyoga bandi, nafs istaklari ilinjida yuruvchi, umrini behuda sarflayotgan va juda ojiz kimsa, gado – dunyodan ustun kelgan, nafsini o‘ziga qul qilgan va faqr atalmish ulkan ma‘rifiy maqomga ko‘tarila olgan Haqning mard. Shohni nafs va dunyo qutqulari qul qilgan, gado esa nafs va havaslarni qul qilgan shaxs. Ikki hikoyat qahramoni o‘rtasidagi ayni tafovut – dialog vositasida ochib berilmoqda. Aytish mumkinki, qahramonlarga xos xarakterni bunday yorqin ifodalash uchun dialogdan yaxshiroq nutq shakli mavjud emas. Bordi-yu bu o‘rinda muallif nutqi qo‘llanganda, roviy tilidan bayon berilganda xarakterlar o‘rtasidagi farq bunday yorqin ochilmagan bo‘lardi.

Muallif asar badiiy to‘qimasiga dialoglar joylashtirish borasida jiddiy izlanadi, har bir dialogning tarkibiy qismlari – so‘zlari, jumlas, mazmuni, ketma-ketligi kabilar ustida bosh qotiradi. Chunki yaxshi ishlangan dialog nafaqat tegishli o‘rinda mazmunni yaxshi ochib beradi, balki asarning keyingi rivojiga ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Buni yuqoridagi dialoglar misolida ham ko‘rish mumkin. Xususan, yuqoridagi dialoglar “Saddi Iskandariy”ning ilk hikoyati mohiyatini ochishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga bu hikoyat dostonning asosiy qismidagi ilk kvartet bobning bir qismi hisoblanadi. Mazkur hikoyat va dialoglardagi shoh va gado obrazlariga xos talqin konseptual ahamiyat kasb etib, u o‘zidan keyingi faslda va butun dostonida kengaytiriladi va rivojlantiriladi. Dostonida ushbu hikoyatning bevosita davomi bo‘lgan “Hikmat”da Iskandar tomonida savollarning aynan Haq dargohiga munosib bo‘lishning eng to‘g‘ri yo‘li va agar kishi o‘sha yo‘ldan yurmasa yoki shunday xulqqa ega bo‘lmasa, qanday yo‘l tutishi kerak tarzida qo‘yilishi, shubhasiz, bundan oldingi hikoyatda tasvirlangan Iskandar va gado dialogidan o‘sib chiqqan. Birinchidan, hikoyatdagi shoh va gado ziddiyati tasviridan asl maqsad – Haq dargohiga kim munosibroq, shohning yo‘li to‘g‘rimi, gadoning tutumi to‘g‘rimi, degan masalaga yechim ko‘rsatish edi. Navoiy bu savolning javobini turli obrazli ifodalar bilan hikoyatning o‘zida ham bergan, faqat “Hikmat”da ana o‘sha masala savol shaklida konkret qo‘yildi va faylasuf tilidan aniq javobi ham berildi” [Ismoilov, 2023:114].

“Bulbul” hikoyati ham dialogning jonli dialog tipi asosida vujudga kelgan. Dialogda so‘zlovchilarning xarakteri o‘z ifodasini topadi. Xususan, zog‘ obrazining naqadar noshud va baxil ekanligini bulbulga qarata aytgan quyidagi so‘zlaridan ochiq anglashiladi:

*Dedi: “K-ey jununshevayi harzaroy,
Nedur buki, har yil aro o‘n bir oy,*

*Kezarsen chamanda hazin-u xamush,
Bir oydur sanga muncha jo‘shu xurush?.. [Навой, 1993:349].*

Beodob zog‘ning bu gaplariga bulbul quyidagicha javob berib, ahvolidan raqibini va o‘quvchini xabardor qiladi:

*Dedi bulbul: “Ey ishqdin bexabar,
Mening kuymagimdin sanga ne xabar?”*

*Chu gul yo ‘qturur o ‘n bir oy bog ‘ aro,
Erur ro ‘zgorim seningdek qaro* [Навоий, 1993:349].

Ammo bu kabi gaplarning foydasiz ekanligini bilgan bulbul quyidagi javob bilan so‘zlarini yakunlaydi:

*Qachon anglag ‘aysen mening holatim –
Ki, sendin yiroq yaxshiroq suhbatim”* [Навоий, 1993:349].

Bulbul tilidan aytilgan bu kabi javoblar u o‘z ishqida naqadar sobitligi va sadoqatli, shu bilan birga donoligi haqida xulosa beradi. Dialog natijasida qahramonning qiyofasi ochiladi. “Ma’lumki, har qanday asarning badiiy qimmati, yozuvchining xarakter yaratishdagi mahoratiga bog‘liq. Agar yozuvchining diqqat markazida xarakter yaratish tursa va asardagi voqealar zaminida undagi xarakterlar ochib berilsa, asarning badiiy qimmati oshadi. Umuman yozuvchining diqqat markazi voqealargagina qaratilgan bo‘lmay, xarakter yaratishga qaratilgan bo‘lishi kerak” [Ғанихўжаева, 1967:114-115]. Demak, yozuvchi qahramon xarakterini roviy sifatida o‘zi ochadi yoki qahramonning nutqi orqali ayon qiladi.

Hikoyatlar tarkibida dialogli sahnalar ko‘p bo‘lmasa-da, hikoyatlarda kelgan dono, faylasuf, oqil shaxslar obrazlar tabiati ko‘pincha suhbatdosh bilan bo‘lgan dialogda ochib berilgan. Luqmon obrazi mana shunday obrazlardan biri. Imom Boyhaqiy o‘zining “Shuabul imon” kitobida Luqmon haqida shunday yozadi. “Luqmon nabiy emas edi, lekin u Allohning bandasi bo‘lib, ko‘p tafakkur qilardi, taqvodor, kamgap va imoni chuqur inson edi. Alloh unga hikmatni na nasabini, na boyligi va na tashqi ko‘rinishi uchuni emas, balki uning taqvosi va shukri sababli berdi” [Навоий, 1993:350]. Bu kabi ma’lumotlardan yaxshi xabardor bo‘lgan Navoiy Luqmon hikoyatning shunchaki o‘z tilida bayon qilib qo‘ymaydi, balki u haqdagi tasavvurni o‘quvchi ko‘z o‘ngida yaxshiroq jonlantirish uchun uning o‘zini so‘zlatadi. Bu esa o‘quvchi ko‘z o‘ngida Luqmon qiyofasi yana bir bora jonlanishida muhim omil bo‘ladi:

*Ki, chun qilmadim mayl olamg ‘a hech,
Meni ul dog ‘i solmag ‘ay g ‘amg ‘a hech.*

*Muni ko ‘rdi, davrondin eltur chog ‘i,
Olur mendin ushbu buzug ‘ni dog ‘i.*

*Chu oxir adam sori qo ‘yg ‘um qadam,
Manga bordur ortug ‘ bu vayrona ham* [Навоий, 1993:447].

Luqmon dialogdagi ushbu javobi orqali nafaqat taqvodor, mulohazali insonligi, balki boriga shukr qiluvchilardan ekanligini ham namoyon eta olgan. Chunki bu kabi fazilatlar Luqmonga yopishtirilgan emas, balki bu obrazning prototipiga xosligi e’tirof etilgan.

Navoiy o‘z asarlarida hayotga yengil qaraydigan beamal kimsalar faoliyatiga ham e’tibor qaratadi. “G‘ofil yigit” hikoyatidagi yigit mana shunday obrazlardan biridir. Hikoyatda yigitning turli vaziyatdagi holati tasvirlangan va ahvoliga nisbatan mulohazalari o‘z nutqi orqali aks ettirilgan:

*Ki: "Bordur yigitlik farog'at chog'i,
Qariliq erur zuhdu toat chog'i.*

*Shabob andakim uzr qo'lg'usidur,
Vara' aylamak vaqti bo'lg'usidur"* [Навоий, 1993:246].

Agar hikoyatda yigitning faqat holati tasvirlanganda o'quvchiga uning naqadar takabbur va kaltafahm ekani ochiqdanmay qolardi. Bu haqida muallif nutqi orqali xabar berilganda ham u qadar ta'sirli bo'lmasdi. Yuqoridagi baytlar hikoyat avvalida yigitga nisbat berilgan xarakterlarni dalillab kelgan va tasvirlarga jon bag'ishlagan. Voqealar davomida yigitga yuzlantirilgan qariya obrazi ham naqadar oqil odam ekanligi asoslanadi. Yuqorida aytganimizdek, asarda yigitning turli holati keltirilgan, birinchi holati yoshlikdagi o'yin-kulgiga berilgan va yoshlik shuning uchun berilgan degan tasavvur tasviri bo'lsa, ikkinchisi o'zi aytganidek "qarilik, ya'ni toat-ibodat" holati tasvirlangan. Yigit bu davrga kelib yoshligidan odatlanmagan ishlariga ko'nikolmay, ustiga-ustak kuchdan qolib, keksalik azobini tortayotgandi. Cholning oqilligi mana shu nuqtada yuzaga chiqadi. Chol yoshligida qilgan nasihatlariga amal qilmagan bu go'r qo'shnisini yo'qlab chiqadi. Unga achinish bilan qarab, yoshligida ko'p nasihat qilgani, u esa amal qilmaganini aytadi. Yigit esa unga javoban o'z ahvolini quyidagicha bayon qiladi:

*Dedi: "Tajribam yo'q edi, ey rafiq,
Suzmakni o'rganmay o'ldum g'ariq.*

*Qarilig'da gar bilsam erdi bu hol,
Yigitlik chog'i qilmas erdim vabol"* [Навоий, 1993:247].

Yigit nafaqat tajribasiz, balki beamal edi. Uning naqadar noshudligi otasi haqidagi savol javobida ochiqlangan. Ikkala lavhada ham yigitning yolg'iz suhbatdoshi qariya. Obrazlarning xarakteri o'zaro suhbat – dialog vositasidagina yuzaga chiqqan. Bu – dialog hikoyatlar va undagi qahramonlar xarakterini ochishda asosiy tasvir vositasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy har qanday asariga maxsus yondashgan. Adib nafaqat asarning ma'no-mazmuniga e'tibor qaratgan, balki asar qahramonlari va ularning nutqiga jiddiy ahamiyat bergan. Zarur o'rinlarda dialoglar shakllantirib, ular orqali qisqa hajm doirasida qahramonlar xarakterini ochib berishga erishgan. Navoiy o'zi murojaat qilgan tasvirga badiiy tus berib, uni qayta ishlab, mukammal badiiy borliq darajasiga ko'taradi. Hikoyatlardan Navoiy asosan dono, faylasuf shaxslar yoxud ularning aksi bo'lgan kimsalar obrazini o'z asarida gavdalandirganda (Luqmon, donishmand, gado, bulbul kabi) voqealar rivojida ularni, albatta, gapirtirishi ahamiyatli. Adib bu usuldan ko'proq qahramon xarakterini ochish uchun foydalanadi. Darhaqiqat, masala yoki voqeaning roviy tilidan emas, balki qahramon nutqi – dialoglarda taqdim etish nafaqat masala va obraz mohiyatini yaxshi ochib beradi, balki o'quvchida tasvir va talqinga nisbatan ishonchni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Тошкент: Фан, 1993.
2. Кошифий Хусайн Воиз. Футувватнома султоний. – Тошкент. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2011.
3. Ғанихўжаева Н. Алишер Навоий – ҳикоятнавис. Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент.

-
4. *Ismoilov I. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Anorbooks, 2023.*
 5. *Solijonov Y. Nutq va uslub. – Toshkent. Cho‘lpon. 2002.*
 6. *Маҳкамов У. Диалог – ижтимоий жараёнларни тушунтиришнинг методологик омили. Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2019.*
 7. *Ҳамроев К. Ҳозирги ўзбек ҳикоясида композиция поэтикаси. – Тошкент, 2018.*
 8. *Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. –Тошкент: Академнашр, 2010.*
 9. *To‘xliyeva D. Alisher Navoiy va XXI asr. – Toshkent- Baku. 2023.*
 10. *Ismoilov, I. (2021). Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni debochasi badiiyati. Oltin bitiglar – Golden Scripts, 1(1).*

